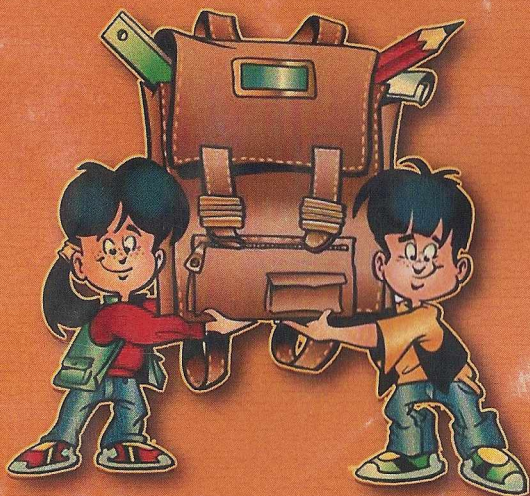

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ОБДАРОВАНОЇ ДИТИНИ НАПН УКРАЇНИ
РЕГІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР ОБДАРОВАНОЇ ДИТИНИ «ПРИДНІПРОВ'Я»
КРИВОРІЗЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ДЕРЖАВНОГО ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ
«КРИВОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Збірник матеріалів
всеукраїнської науково-практичної конференції

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПРОЕКТУВАННЯ
АВТОРСЬКИХ ПЕДАГОГІЧНИХ СИСТЕМ**

26–27 квітня 2012р.

3. Березняк Є. Директор школи і вчитель: етика взаємин. // Освіта України, 2000. – №12–13. – С.6.
4. Ващенко Л.М. Управління інноваційними процесами в загальній середній освіті регіону: Монографія. – К.: Видавниче об'єднання "Тираж", 2005. – 380 с.
5. Геращенко И. Г. Педагогическое творчество и формализм / И. Г. Геращенко // Школа. – 2000. – № 1. – С. 2–5.
6. Зязюн І. В. Безсвідома і творча інтуїція / І. В. Зязюн // Професійна освіта: педагогіка і психологія. – К., 2003. – 135 с.
7. Конаржевский Ю.А. Менеджмент и внутришкольное управление. – М.: Образовательный центр "Педагогический поиск", 1999. – 224 с.
8. Максим'юк С. П. Педагогіка : курс лекцій / С. П. Максим'юк. – К., 2000. – С. 199.
9. Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики : зб. наук. пр. / ред. кол. О. Мороз, Н. Гузій [та ін.]. – К. : НПУ, 2006. – Вип. 5 (15). – С. 27–33.
10. Пікельна В.С. Управління школою. У 2 ч. – Х.: Видав. гр. "Основа", 2004. – Ч. 1. – 112 с. – (Серія "Бібліотека журналу "Управління школою") Вип. 6 (18).
11. Сисоєва С.О. педагогічна творчість учителя: визначення, теоретична модель, функції підготовки // Педагогіка і психологія. – 2000. – №2 – С.161–172.
12. Сухомлинський В.О. Розмова з молодим директором. – К.: Радянська школа, 1988. – 284 с.
13. Хрыков Е. Теоретические основы внутришкольного управления. – Луганск: Альма матер, 1999. – 118 с.

Кисільова-Біла В.П.

канд. пед. наук, доцент, КПП ДВНУ

«Криворізький національний університет»

Ясногор М.О.

вчитель початкових класів ЗОШ № 27, м. Кривий Ріг

Шарова А.В.

бакалавр фізико-математичного факультету, КПП ДВНУ

«Криворізький національний університет»

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І ПРАКТИКА ОБДАРОВАНОСТІ

У статті на основі авторського пошуку вчителя описані найбільш визнані концепції обдарованості та виявлені чинники за якими визначаються типи обдарованих дітей. Такий підхід цікавий і корисний у педагогічній практиці.

Ключові слова: обдарованість, типи обдарованості, концепція, модель, метод.

В статті на основі авторського пошуку учителя описані найбільш популярні концепції одаренності і визначені фактори, якими характеризуються типи одарених дітей. Такий підхід цікавий і корисний в педагогічній практиці.

Ключевые слова: одаренность, типы одаренности, концепция, модель, метод.

The most popular conceptions of giftedness were described in the article and the factors characterizing the types of gifted children were determined on the ground of the teacher's author research. Such approach is of interest and useful in pedagogical practice.

Key words: giftedness, types of giftedness, conception, model, method.

«Ми дивуємося тому, що втрачаються кубометри води, уходячи в ґрунт, перетворюючи землю на солоні пустелі.

Але тільки в останній час наші співвітчизники здивувалися тому, що з року в рік з десятиліття у десятиліття мирилися з «утечкою мозгов».

Сотні, тисячі людей, надзвичайно обдарованих, які мають унікальні здібності, навіть люди геніальні, залишаються невизнаними, нереалізованими».

(О.О. Ізюмова, В.П. Ефроїмсон)

Проблема раннього виявлення, збереження і розвитку обдарованості була сьогодні нового вагомого значення як для психолого-педагогічних досліджень, так і практики. Ми відійшли від розуміння сутності обдарованості на рівні життєвих уявлень як кількісного показника вираження здібностей і намагаємося прислуховуватись до тих наукових досягнень, які є в психологічній і педагогічній науці відносно сутності обдарованості і специфічних особливостей обдарованих дітей, щоб не загубити учнів з ранніми ознаками обдарованості, допомогти їм багатогранному розвитку і своєчасному визначенню. Саме на такий шлях наставляв учителів-практиків відомий дослідник цієї проблеми Н.С. Лейтес.

Що ж заважає сьогодні педагогам успішно навчати обдарованих дітей?

З 1992 року в Україні почали функціонувати навчальні заклади нового типу, головна мета яких полягала у тому, щоб своєчасно виявити і організувати систему навчання здібної, обдарованої частини учнів. Але практика показала, що вихід успішних творчих особистостей із цих навчальних закладів не набагато перевищує кількість таких же учнів із загальноосвітніх шкіл. Бажання батьків, щоб їх дитина навчалася в престижному навчальному закладі нового типу привело до того, що в свідомості не тільки батьків, а й педагогів знову почала домінувати думка: «всі здорові діти обдаровані в однаковій мірі», а «вундеркіндів» і «безталанних» породжує середовище. І ми знову на певний проміжок часу забули, недооцінили той факт, що обдарованість обумовлена природними факторами.

Відсутність комплексної діагностики, розробленої на державному рівні, яка дозволяла б визначати обдарованість (потенційну, актуальну, загальну, соціальну, спеціальну та ін.), привело до того, що виявлення обдарованості

відбувалося тоді, коли вона вже була яскраво виражена без будь-яких досліджень. Це є одна із основних причин, яка заважає результативно і успішно навчати обдарованих дітей – надто пізні і не підтвержені дослідженнями спеціалістів виявлення обдарованих дітей. Друга причина, на нашу думку, полягає у тому, що відсутній адаптований до рівня вчителя-практика і, зокрема, вчителя початкових класів, методичний супровід наукових поглядів щодо сутності обдарованості та методів її діагностики. Ці погляди науковців досить часто є діаметрально протилежними і вчителю надто важко розібратися в цій проблемі самому, коли в суспільстві багато років домінувала, та ще й зараз нерідко домінує, в якості істини, думка про те, що всі здорові діти однаково обдаровані.

Мета даної статті полягає у тому, щоб показати як, в сучасних умовах діяльності загальноосвітнього навчального закладу України, авторський пошук вчителя початкових класів, погляди якого співпадають з сучасним науковим розумінням сутності обдарованості, веде до вибору певної концепції обдарованості та методів її діагностики. І наскільки це результативно в педагогічній практичній діяльності вчителя.

Огляд літератури показує, що у вивченні проблеми обдарованості виокремилися два підходи до з'ясування сутності обдарованості, а саме:

- обдарованість залежить від умов життя та системи виховання;
- обдарованість обумовлена природними факторами.

За першим поглядом утверджується думка про роль середовища (оточення) на розвиток обдарованості і недооцінюється природний фактор. Під середовищем в психологічній і педагогічній літературі, як правило, розуміють весь комплекс зовнішніх факторів, які впливають на процес розвитку. Науковці його поділяють на макросередовище і мікросередовище. До факторів макросередовища відносять, зазвичай, глобальні засоби впливу (особливості національної культури, специфіку соціально-політичного устрою суспільства, географічне положення та ін.), а до мікросередовища відносять все те, з чим дитина вступає в безпосередній контакт (сім'я, школа, однолітки, друзі) – це найближче оточення. Ці фактори визнані найбільше результативними, дієвими засобами впливу на процес формування особистості взагалі.

На другий погляд, навпаки, ученими утверджується думка про провідну роль генетичної конструкції (генотипу) у виявленні і розвитку обдарованості і недооцінюється роль середовища. Дослідник сучасних напрямків проблеми обдарованості д.пед.наук О.І. Савенков звертає увагу дослідників цієї проблеми на результати експериментальних досліджень останніх років, а саме на той факт, що спеціальні здібності менше залежні від генотипу і в більшій мірі визначаються впливом середовища. Залежність спеціальних здібностей від генотипу становить до 40 – 50% [9, с.24]. Це протирічить життєвим уявленням, згідно яким прийнято вважати, що здібності до художнього мистецтва, математичні та інші спеціальні здібності – це те, що дається природою («від Бога»). Він робить акцент на тому, що правомірно вести мову не про спадковість інтелекту, креативності і спеціальних здібностей у цілому, а про те,

що різні складові і інтелекту, і креативності, і тим паче різні спеціальні здібності успадковуються по різному. Психолог В.М. Дружинін, узагальнюючи результати багатьох досліджень, проведених різними ученими, робить наступні висновки: роль генотипу в детермінації варіацій здібностей більше, ніж роль середовища, якщо:

- здібність є загальною, а не спеціальною;
- здібність тісно пов'язана з загальним інтелектом;
- здібність не визначає безпосередню моторно-перцептивну взаємодію із середовищем;
- здібність є специфічною людською, видовою ознакою «*Homo sapiens*» [5, с.24].

Виходячи з вище сказаного, очевидно, що є всі підстави вважати генотипові фактори ведучими на основі об'єктивних результатів експериментальних досліджень. Але і роль середовища у розвитку обдарованості не можна недооцінювати.

О.І. Кульчицька висловила своє бачення сутності поняття обдарованості. Вона стверджує: «Обдарованість – це явище складне, комплексне, воно включає набір когнітивних, сенсорних та особистісних якостей людини. З психологічної точки зору поняття обдарованість містить такі основні компоненти: *високий інтелектуальний рівень, здатність людини до творчості та наполегливість, яка становить синтетичну якість особистості, своєрідний «сплав» бажання досягти успіху, емоційну захопленість справою та інтерес до тієї галузі знань, якою займається людина*» [6, с.105].

Для педагогічних досліджень заслуговує на увагу визначення обдарованості, яка подає в українському педагогічному словнику д.пед.наук, академік НАПН України С.У. Гончаренко: «Обдарованість – це індивідуальна потенціальна своєрідність задатків людини, завдяки яким вона може досягти значних успіхів у певній галузі діяльності. Необхідні для розвитку обдарованості природні задатки самі по собі не визначають її. Обдарованість розвивається в процесі засвоєння індивідом духовних та інших надбань людства, його творчої діяльності. Розрізняють обдарованість технічну, наукову, зокрема математичну, музичну, поетичну, художню, артистичну та ін. Високий ступінь спеціальної обдарованості називають талантом» [4, с.235– 236]. Автор вважає антинауковими фаталістичні погляди на обдарованість як на властивість, що нібито випадає на долю тільки деяких «обдарованих» індивідів і звертає увагу на існування поняття *загальної обдарованості*, маючи на увазі особливості людей, що виявляють здібності до різних галузей діяльності. Видатні люди часто відзначались різносторонньою обдарованістю (Леонардо да Вінчі, Г.С. Сковорода, Т.Г. Шевченко та ін.) [4, с.236].

Думка С.У. Гончаренка про сутність обдарованості відповідає сучасному науковому розумінню обдарованості як феномена психології і педагогіки, в якій першочергово визначається роль природного фактору. Але він (цей фактор) є тільки необхідною умовою прояву і розвитку обдарованості.

На розвиток обдарованості суттєво впливає і середовище. Наявність і врахування обох факторів-генотипу і середовища для визначення сутності обдарованості і її розвитку – це сучасний науковий підхід.

О.І. Савенков зазначає, що в наш час число концепцій обдарованості досить велике. Чи не в цьому трудність у роботі з виявлення і розвитку обдарованості в педагогічній практиці? Великою популярністю вважається концепція відомого американського вченого Дж. Рензулі, згідно якої обдарованість є поєднання трьох характеристик: *інтелектуальних здібностей*, які перевищують середній рівень, *креативності* та *наполегливості* (мотивація, яка орієнтована на задачу). Вчений вважає, що інтелектуальні здібності є необхідною, але недостатньою умовою високих звершень. Окрім цього, в його теоретичній моделі враховані: знання на основі досвіду (ерудиція) і сприятливе навколишнє середовище (див. рис. 1.).

Дж. Рензулі не зв'язує поняття «обдарованість» тільки з екстремально високими оцінками по кожному параметру. За його моделі до категорії обдарованих відносять тих, хто виявив високий показник хоч би по одному із параметрів. Характеризуючи концепцію Дж. Рензулі О.І. Савенков акцентує увагу на тому, що ця модель – є універсальна схема, яка може бути застосована для розробки системи виховання і навчання не тільки обдарованих, але і всіх дітей. В якості підтвердження своєї думки О.І. Савенков підкреслює, що Дж. Рензулі досить детально розкриває суть обдарованості як природного явища, але водночас достатньо аргументовано указує на напрямки педагогічної роботи з її розвитку. А сам термін «обдарованість» він замінив на термін «потенціал».

Сприятливе оточуюче середовище
Знання на основі досвіду

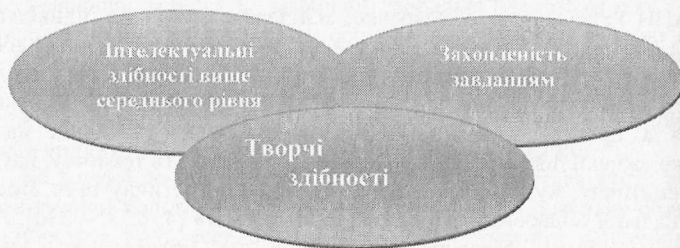

Рис. 1. Трьохкільцева модель обдарованості Дж. Рензулі

Важливою особливістю сучасного розуміння обдарованості є те, що вона розглядається не як статична, а як динамічна характеристика. Обдарованість реально існує лише в розвитку. Таке розуміння привело до створення теоретичних моделей обдарованості, які разом з чинниками, що характеризують потенціал особистості, включають чинники середовища. Прикладом може бути модель Ф. Монкса – «мультифакторна модель інтелектуальної обдарованості». Ф. Монкс доповнює вже три традиційні

пересічні кола Дж. Рензулі трикутником, що означає основні чинники мікросередовища: «сім'я», «школа», «однолітки».

А. Танненбаум запропонував «п'ятифакторну модель», основними складовими якої є: загальні здібності; спеціальні здібності в конкретній діяльності; спеціальні характеристики не інтелектуального характеру, відповідні для конкретної сфери спеціальні здібності (особистісні, вольові); стимулююче оточення, що відповідає розвитку цих здібностей (сім'я, школа); випадкові чинники. На його думку наявність інтелектуальних і творчих якостей не може гарантувати реалізацію особистості в творчій діяльності. Для цього необхідна взаємодія п'яти умов, які включають зовнішні і внутрішні фактори.

Н.С. Лейтес, вивчаючи обдарованих дітей, довів, що найсуттєвішою ознакою таких дітей є надзвичайна інтелектуальна працелюбність. За його даними, ці діти – «дійсно маленькі працелюбці, які відрізняються надзвичайним тяжінням до розумової праці» [7]. Найбільше задоволення для них – робота. Схильність до розумової праці – це прояв обдарованості. Такий висновок сформулював учений. Н.С. Лейтесом була започаткована типологія обдарованості. Він пропонує розрізняти три категорії здібних дітей. *Перша* – це учні, які дуже рано виявляють досить високий інтелектуальний рівень; *друга* – діти, що яскраво виявляють здібності до окремих наук. До *третьої* категорії належать діти, які мають потенційні ознаки обдарованості, а саме: особливу оригінальність і самостійність суджень, неординарність рішень різних проблем, спрямованість на певну діяльність.

Першим діагностичним показником обдарованості людини є її більш високі (порівняно з іншими) досягнення в оволодінні знаннями, що поєднуються з високим рівнем пізнавальної активності. Більшості дітей притаманна пізнавальна активність, але вона може бути на рівні простої цікавості, уважності до чогось нового і незвичайного. Пізнавальна активність обдарованої дитини пов'язана з прагненням до перетворення, така активність до того ж є суттю психологічного портрета, вона – джерело духовного існування дитини [6, с. 104].

Вчений вважав, що слова «обдарована дитина» необхідно замінити на інше поняття – «вікова обдарованість». Такий термін має деяке пояснювальне значення, показуючи, що ознаки обдарованості дитини можуть виникати із можливостей дитини. Враховуючи відносний характер проявів обдарованості у дитячому віці, вчені (Д.Б. Богоявленська, Ю.З. Гільбух, О.І. Кульчицька, О.І. Савенков та ін.) підкреслюють, що не варто використовувати термін «обдарована дитина» стосовно констатації (жорсткої фіксації) статусу конкретної дитини. У практичній роботі з дітьми замість терміну «обдарована дитина» вони пропонують використовувати термін «ознаки обдарованості дитини» (або «дитина з ознаками обдарованості»).

За спостереженнями О.І. Савенкова [9], реальна педагогічна практика навчилася розрізняти лише три категорії обдарованих дітей:

- діти з високими показниками за рівнем загальної обдарованості;

- діти, що досягли успіхів у яких-небудь сферах діяльності (математиці, музиці, спорті, образотворчому мистецтві). Цю категорію дітей частіше називають талановитими;
- діти, що добре навчаються у школі («академічна обдарованість»).

В.В. Щорс розрізняє такі види обдарованості дітей:

- *художня обдарованість* у галузях авторської майстерності, літератури, музики, мистецтва, скульптури тощо [11, с.54];
- *творча обдарованість*, бо для дітей, на відміну від дорослих, творчість є життям [11, с.58];
- *соціальна обдарованість* – це виняткова здатність вибудовувати конструктивні взаємини з іншими людьми [11, с.59];
- *інтелектуальна та академічна обдарованість*. Загальні риси інтелектуальної обдарованості: гостре мислення; спостережливість; виняткова пам'ять; вміння добре викладати свої думки; виняткові здібності до розв'язання задач [11, с.60];
- *рухова або спортивна обдарованість*.

Українська вчена С.О. Сисоєва стверджує, що *обдарованість* виступає як цілісний вияв здібностей у діяльності, як загальна якість інтегрованої діяльності сукупності здібностей. Міра вияву обдарованості різна і визначається двома показниками: мірою вияву окремих здібностей, що входять до системи діяльності, і мірою інтегрованості окремих здібностей у діяльності. На основі цього вона виділяє два типи обдарованості: *інтелектуальна обдарованість* або «шкільна обдарованість» (за В.Е. Чудновським) і *творча обдарованість*. Поняття «творча обдарованість» було введене американським психологом П.Торренсом. Всі інші види обдарованостей (розумова, соціальна, моторна, практична) можна віднести, за думкою С.О. Сисоєвої, до одного з двох вище вказаних типів [10, с. 57].

В.О. Моляко, досліджуючи проблему творчої обдарованості, виокремив у системі творчого потенціалу такі компоненти: задатки, схильності, що проявляються у підвищеній чутливості, а також у динамічності психічних процесів; інтереси, їх спрямованість, частота та систематичність, домінування пізнавальних інтересів; допитливість, створення нового, схильність до вирішення та пошуку нових проблем; швидкість освоєння нової інформації; схильність до постійних порівнянь, зіставлень; прояви загального інтелекту – розуміння, швидкість оцінок і вибору шляху рішення; емоційність окремих процесів; цілеспрямованість, рішучість, систематичність у роботі; вміння комбінувати, знаходити аналоги, реконструювати; інтуїтивізм – здібність до прояву неусвідомлюваних прогнозів, рішень; здібності до вироблення власних стратегій [8, с.5].

На думку Г.В. Тарасової розумову обдарованість можна поділити на академічну і творчу. Таке бачення дослідниці ми представили схематично (див. рис.2). Вона визначає окремі ознаки різних видів розумової обдарованості. Так, ознаки *академічної обдарованості* – це надзвичайний інтерес до предмета; розуміння причинно-наслідкових зв'язків що забезпечує розвиток; бажання поповнити недостатність інформації шляхом екстравертності (спілкування з

дітьми широкої аудиторії) або інтравертності (робота з Інтернет), що пов'язано з бажанням зберегти статус сильного учня; тяжіння до логічних умовиводів; розгадування кросвордів; прагнення до запам'ятовування, копіювання заданих учителем зразків; вияв готовності брати участь у заходах, які дозволяють перевірити свої можливості; заучування напам'ять; доведення розпочатої справи до кінця.

Ознаки *творчої обдарованості*: проникнення в суть речей та явищ при ознайомленні з новою інформацією; прагнення дослідити нове; інтерес до розумової діяльності вищого порядку, ніж та, що пропонується навчальною програмою; тяжіння до винахідливості, імпровізації, внесення нового; спрямованість інтенсивної розумової праці на інтерпретацію інформації, продукування нових ідей і варіантів; захоплення світоглядними питаннями; дивергентність мислення [3, с. 11].

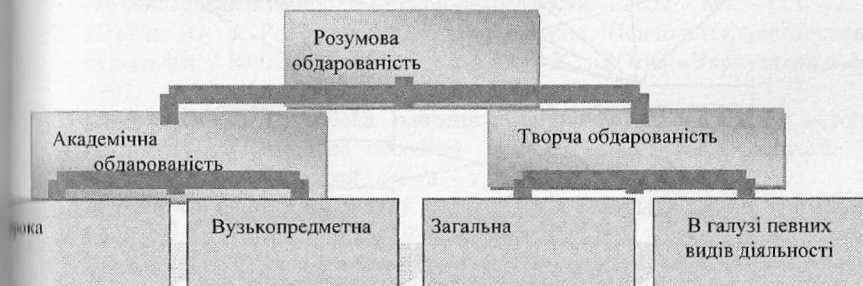

Рис. 2. Типи розумової обдарованості

Посилаючись на дослідження Н.С. Лейтеса, який звертав увагу дослідників проблеми обдарованості, що коли мова йде про типологію обдарованості, необхідно розуміти, що йдеться про таку обдарованість, яка чимось знайшла себе у діяльності, Г.А. Глотова поділяє обдарованість на актуальну та потенційну (див. рис. 3).

У залежності від діапазону сфер людської діяльності *актуальна обдарованість* може поділятися на *глобальну* (коли людина зможе досягти успіху у будь-якій сфері діяльності) та *парціальну* (людина виконує роботу з дуже великою продуктивністю тільки в одному з видів діяльності) *обдарованість* [3, с. 11]. Головне, що характер актуальної обдарованості залежить від життєвого шляху конкретної людини: «якщо основою зародження і прояву обдарованості виступає взаємодія між особистістю і оточенням, то інтенсивність і якість цієї взаємодії буде визначати характер обдарованості» [7, с. 192]. На макрорівні обдарованість – це єдність двох взаємопов'язаних компонентів – *креативності* і *навченості*, які і характеризують той чи інший тип обдарованості.

Рис. 3. Типи актуальної обдарованості

Ця схема дає можливість врахувати не менше 24-х типів актуальної обдарованості, об'єднаних в шість більш загальних блоків. Кожен з цих шести блоків диференціюється на складові підблоки в залежності від таких компонентів рання – пізня обдарованість, глобальна – парціальна обдарованість. Але кількість варіантів актуальної обдарованості може бути ще більшою, так як існує багато різновидностей парціальної обдарованості, багато варіантів, пов'язаних з віковим етапом прояву (актуалізації) обдарованості і т.д. [3].

Використовуючи характеристику кожного із шести блоків актуальної обдарованості вчитель може виділити групи учнів у класі відповідно до запропонованої типології, створити так званий «портрет актуальної обдарованості класу». Для цього йому необхідно на науковому рівні, за допомогою досвідченого спеціаліста (можливо шкільного психолога) співвіднести параметри навченості і креативності для кожного учня.

На основі проведеного аналізу психолого-педагогічної літератури з проблеми сутності поняття обдарованості, її виявлення і розвитку, а також, враховуючи наявний авторський підхід вчителя-практика до розв'язання проблеми виявлення і розвитку *актуальної обдарованості* ми прийшли до висновку: у визначенні сутності обдарованості необхідно обов'язково

поєднувати два фактори – це природний (генотип особистості) і соціальне середовище (на макрорівні і мікрорівні), надаючи перевагу першому – природному і характеризувати обдарованість через поєднання таких характеристик: *інтелектуальних здібностей*, які перевищують середній рівень; *креативності* і *наполегливості* (мотивація, орієнтована на задачу) та сприятливе соціальне середовище.

Найбільш придатною, адаптованою до педагогічної практики вважати типологію актуальної обдарованості, яку запропонувала Г.А. Глотова, оскільки вона враховує степінь сформованості обдарованості (диференціюється як потенційна і актуальна) і форму її прояву (явно виражена і скрита), що дуже важливо враховувати у навчанні обдарованих дітей.

Література

1. Боговяленская Д. Б. Одаренный ребенок / Диана Борисовна Боговяленская // Природа детской одаренности. – 2002. - №1. – С. 6 – 7.
2. Гільбух Ю. З. Розумово обдарована дитина. Психологія, діагностика, педагогіка. / Юрій Зіновійович Гільбух. – К. : РОВО «Укрвузполіграф», 1992. – 84 с.
3. Глотова Г. А. Творчески одаренная личность. Проблемы и методы исследования: [Учебное пособие] / Галина Анатолиевна Глотова. – Екатеринбург: Уральский гос. ун. – т, 1992. – 128 с.
4. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / Семен Устимович Гончаренко. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.
5. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / Владимир Николаевич Дружинин. – СПб. : Издательство «Питер», 2000. – 368 с. : (Серия «Мастера психологии»).
6. Кульчицька О. І. Обдарованість і форми її прояву на різних вікових етапах розвитку людини / Олена Іполітівна Кульчицька // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2000. - №1. – С. 102 – 108.
7. Лейтес Н. С. Возрастная одаренность школьников: [учебное пособие] / Натан Семенович Лейтес. – М. : Академия, 2000. – 320 с.
8. Моляко В. О. Творчий потенціал людини як психологічна проблема / Валентин Олексійович Моляко // Обдарована дитина. – 2005. - №6 . – С. 2 – 9.
9. Савенков А. И. Современные концепции одаренности / Александр Николаевич Савенков // Обдарована дитина. – 2001. - №6. – С. 2 – 10.
10. Сисоева С. О. Педагогічна творчість: [монографія] / Світлана Олександрівна Сисоева. – Х. К. : Книжкове видавництво «Каравела», 1998. – 150 с.
11. Щорс В.В. Як не помилитися у виявленні ранньої обдарованості дитини / Вадим Володимирович Щорс // Обдарована дитина. – 2007. - №3. – С. 53 – 61.